

Stanisław Pyszka SJ

NAUCZANIE
FILOZOFII MORALNEJ
W UNIWERSYTETACH
I GIMNAZJACH AKADEMICKICH
W POLSCE I NA LITWIE
OD XV DO XVIII WIEKU
W ŚWIECIE
PODRĘCZNIKÓW WYKŁADOWYCH

Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna „Ignatianum”

Wydawnictwo WAM

Kraków 2011

WPROWADZENIE

Przedstawienie aktualnego stanu naszej wiedzy na temat tego, czego i jak uczono w zakresie filozofii praktycznej czyli filozofii moralnej (etyki, ekonomiki i polityki) w uczelniach o poziomie akademickim na terenie I Rzeczypospolitej – i zakończenie tejże prezentacji rzetelnymi końcowymi wnioskami – wymagałoby zbadania i przeglądu wszystkich ocalałych i znanych oraz dotąd jeszcze nieznanymi i nieodkrytymi podręczników, używanych w uniwersytetach i znaczniejszych szkołach akademickich o różnym poziomie i różnym stopniu wpływu na społeczeństwo, a także o różnej ich przynależności wyznaniowej.

Przed wszystkim wieki XV i XVI oraz koniec XVIII są łatwiejsze do oceny, ponieważ zachowało się odnośnie do nich więcej źródeł. Natomiast najtrudniejszy do oceny jest wiek XVII, ponieważ brakuje w nim często podstawowych materiałów badawczych, uległych zniszczeniu w wielu wojnach i grabieżach albo rozsianych po muzeach, archiwach i bibliotekach rosyjskich, szwedzkich, austriackich i niemieckich (pruskich). Są trudności także z właściwą oceną początku i środka wieku XVIII. Od chwili ogłoszenia *breve* kasacyjnego zakonu jezuitów do ostatecznego uregulowania sytuacji w szkolnictwie przez KEN upłynęło kilka lat. Był to najtrudniejszy okres dla byłych jezuitów – zresztą nie tylko dla nich. Niszczały zbiory naukowe, biblioteki, rozgrabiano fundacje. Nie można z tych „resztek” po burzy, jaka przeszła przez szkoły jezuitów, oceniać ich stanu, do którego doprowadziła reforma dokonana w XVIII wieku. Byłemu jezuitcie Marcinowi Poczobutowi Odlanickiemu w Wilnie udało się ocalić ośrodek naukowy, który stworzyli jezuitci, natomiast były jezuita Józef Feliks Rogaliński w Poznaniu zmuszony został do rezygnacji z zamiaru utworzenia uczelni wyższej, mającej tę samą rangę, co krakowska i wileńska. Przeszkodziła w tym reforma szkolnictwa Hugona Kołłątaja¹.

¹ J. Poplatek SJ, *Komisja Edukacji Narodowej – udział byłych jezuitów w pracach Komisji Edukacji Narodowej*, Kraków 1973; L. Piechnik SJ, *Działalność jezuitów polskich na polu szkolnictwa 1565-1773*, w: *JAKP*, s. 257.

Przegląd nauczania filozofii moralnej w sześciu najbardziej znaczących centrach wychowawczych (Kraków, Zamość, Gdańsk, Toruń, Raków i Wilno) jest ostatnio bardziej możliwy z prostego powodu: w ostatnich dziesięcioleciach na temat tych wymienionych centrów zaczęły się ukazywać publikacje oparte wprost na rękopisach, drukowanych podręcznikach i skryptach wykładowych i na samej treści tegoż nauczania. Można powiedzieć, iż dopiero stosunkowo od niedawna badania zeszły pod powierzchnię obiegowych opinii, nie ograniczając się na przykład wyłącznie do problemów organizacyjnych nauczania, lecz sięgając do jego najgłębszego *meritum*, możliwego do ustalenia jedynie za cenę żmudnych badań archiwalnych. Wystarczy powiedzieć, że każda kolejna pogłębiona monografia zmieniała w znacznym stopniu poglądy przyjmowane dotychczas przez środowisko naukowe za ostateczne².

W Bibliotece oo. paulinów na Jasnej Górze znajdują się m.in. bogate zasoby partytur muzycznych, które – należycie rozpoznane i opublikowane – mogłyby spowodować rewolucję na temat poglądów o kulturze muzycznej Polaków w wiekach XIV-XX. To samo dotyczy np. burs muzycznych w szkołach polskich czy w kolegiach jezuickich. Podobnie rzecz się ma z rękopisami i starodrukami z zakresu nauczania filozofii moralnej na terenie Polski w okresie I Rzeczypospolitej.

Dla przykładu, na przestrzeni 200 lat (1572-1772) nauczania filozofii (w tym także filozofii moralnej) przez jezuitów w Polsce i na Litwie powstało ponad 100 książek o różnym poziomie i wartości, ponad 1000 drukowanych zbiorów też na dysputy (niektóre bardzo obszerne) oraz mnóstwo rękopisów (dyktatów, notatek), które studenci pisali na lekcjach, gdy profesor dyktował im zasadniczą treść wykładów. Zważywszy, że liczba kolegiów była znaczna, a w każdym z nich uczyła się większa lub mniejsza liczba studentów, musimy przyjąć, że na przestrzeni 200 lat takich kodeksów powstało bardzo wiele. Wiadomo obecnie, że do naszych czasów zachowało się ponad 1000 rękopisów. Rzadko jednak bywały one przedmiotem badań³.

W przyszłości, poznawszy w głównych zrębach owo nauczanie w szkołach średnich i wyższych np. XVII wieku, zapewne nie można będzie oczekiwać rewolucyjnych zmian poglądów na ten temat. Jednak ciągle pewne

² W 1982-1983 roku, kiedy pisana była praca doktorska, która stanowi podstawę obecnego opracowania, rzeczywiście baza podręcznikowa np. z Krakowa czy z Gdańska była mało znana. Obecnie, dzięki badaniom i publikacjom od tego czasu do dziś, znamy tę bazę o wiele lepiej. Por. bibliografię rękopisów, starodruków i literaturę na końcu każdego z sześciu rozdziałów niniejszego opracowania.

³ Por. *EWÓJ*, s. 158.

akcenty będzie można w przyszłości przesuwąć w różnych kierunkach oraz ustalać bardziej wiarygodne proporcje, uzyskując prawdziwszą jego postać. Zważywszy na fakt, iż biogramy ważnych osobistości polskich są dopiero opracowywane (np. hasło „Szatysznajder Leon” w znanej serii *PSB* ukazującej się od 1935 roku; obecnie XLVII/1, zesz. 192), w publikacji *FM 1980*, czy np. w *EwP.SP*, to nie znajdziemy w nich wielu nazwisk wybitnych profesorów toruńskich czy gdańskich (takich jak np. Bazyli Czöllner, Kasper Friisius, Ernest König, Maciej Nizolius [Nizolinus], Jan Krzysztof Rosteuscher, K. Thamnitius, Jakub Thomasius) tylko z tej przyczyny, że nikt ich dotychczas nie opracował.

Na szczęście, ostatnio ukazały się serie poświęcone nauczaniu filozofii w Polsce, w tym filozofii moralnej, co umożliwia skonfrontowanie dawniejszej wiedzy na ten temat z najnowszymi badaniami⁴.

Poniższy przegląd nauczania filozoficzno-moralnego w uniwersytetach i znaczniejszych szkołach akademickich, z konieczności nadal powierzchowny, możliwy dzięki najnowszym publikacjom monograficznym na ten temat⁵, można potraktować jako niezbędne tło dla głębiej ostatnio znanego nauczania filozofii moralnej, dokonywanego przez jezuickich profesorów wileńskich i z innych kolegiów w duchu *Ratio Studiorum* (1599), które przez niemal dwa następne wieki przenikało całe dzieło jezuickiego wychowania i, konsekwentnie, uformowało wiele pokoleń uczniów w ściśle określony

⁴ *Polski Słownik Biograficzny*, t. 1-46, Kraków-Wrocław 1935-2010; *Filozofia polska XV wieku*, pr. zbior., Warszawa 1972; *Filozofia i Myśl Społeczna XIII-XV wieku* (dalej: *FiMS XIII-XV*), pr. zbior., PWN, Warszawa 1978; *Filozofia i Myśl Społeczna XVI wieku* (dalej: *FiMS XVI*), pr. zbior., PWN, Warszawa 1978; *Filozofia i Myśl Społeczna XVII wieku*, cz. 1, (dalej: *FiMS XVII-1*), pr. zbior., PWN, Warszawa 1979; *Filozofia i Myśl Społeczna XVII wieku*, cz. 2, (dalej: *FiMS XVII-2*), pr. zbior., PWN, Warszawa 1979; J. B. Korolec, *Filozofia moralna* (dalej: *FM 1980*), seria: Dzieje filozofii średniowiecznej w Polsce, t. VII, ZN im. Ossolińskich – Wyd. PAN, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1980, ss. 244; *Nauczanie filozofii w Polsce w XV-XVIII wieku* (dalej: *NFwP XV-XVIII*), pr. zbior. pod red. L. Szczuckiego, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1978; St. Jedynek, *Etyka w Polsce. Słownik pisarzy* (dalej: *EwP.SP*), ZN im. Ossolińskich, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź 1986.

⁵ Przed rokiem 1978 (2300-tnym od śmierci Arystotelesa) i po nim ukazały się liczniejsze monografie, spośród których kilka zasługuje na szczególną uwagę: A. Słomczyńska, *Krakowskie komentarze z XV wieku do „Ekonomiki” Arystotelesa*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1978; R. Palacz, *Nauczanie filozofii na Uniwersytecie Krakowskim w XV wieku. Główne tendencje i kierunki*, w: *NFwP XV-XVIII*, s. 17-44; J. Czerkawski, *Arystotelizm na wydziale sztuk Uniwersytetu Krakowskiego w XVI i XVII wieku*, w: *NFwP XV-XVIII*, s. 45-85; J. Rebeta, *Komentarz Pawła z Wórczyna do „Etyki Nikomachejskiej” Arystotelesa z 1424 roku*, w serii: *MzDNT*, Wrocław 1970; J.B. Korolec, *Filozofia moralna Jana Burydana. Paryski zbiór dysput z zakresu „Etyki” w I połowie XV wieku*, Wrocław 1973; J.B. Korolec, *Kierunki i tendencje w nauczaniu „Etyki” Arystotelesa*, w: *FP XV 1972*, s. 94-122.

sposób. Dlatego część dotycząca nauczania filozofii moralnej w Akademii Wileńskiej zajmuje tak znaczącą część niniejszego opracowania.

W niniejszej pracy zająłem się praktycznie stosunkiem poszczególnych myślicieli filozoficzno-moralnych do najniższych warstw społecznych, głównie chłopów, a tylko w *Discursie Kapłana iednego Polskiego* (1657) zreferowałem całość problematyki państwa w ujęciu Jana Chądzyńskiego SJ. Pełna problematyka etyczna, ekonomiczna i polityczna jest zbyt bogata, by ująć ją w ramach jednego syntetycznego opracowania.

Niniejsza praca powstała na bieżąco w okresie 3 X 2008 – 16 II 2009 jako podręcznik wykładowy przedmiotu „Nauczanie filozofii moralnej w Polsce w latach 1410-1768”. W trakcie jej opracowywania dla moich młodych słuchaczy-studentów miałem świadomość użyteczności jej treści także dla ewentualnych przyszłych czytelników. Studenci byli zdumieni nieznanym sobie ogromnym bogactwem tej problematyki w Polsce, dostępnym jedynie pod warunkiem sięgnięcia do zachowanych jej źródeł.

Bibliografia podręczników i literatury odnośnie do każdej z omawianych uczelni została zamieszczona na końcu, po Summary w języku angielskim i ma ona w sumie znaczące rozmiary. Opracowanie kończy Indeks osób.

Jestem winien najgorętsze podziękowania ks. prof. dr. hab. Janowi Siegowi SJ († 25 XII 2001), który natchnął mnie w 1978 roku do zainteresowania się tą problematyką, co zaowocowało kolejnymi stopniami naukowymi, wykładami i kolejnymi publikacjami z zakresu filozofii moralnej oraz ks. prof. dr. hab. Ludwikowi Grzebieniowi SJ za jego pomnikową publikację⁶, która umożliwia każdemu badaczowi skorygowanie i ubogacenie danych czerpanych z innych źródeł. Bez ich duchowego wsparcia i bez cierpliwości wielu Przyjaciół praca ta nigdy by nie powstała.

Zupełnie ostatnio natomiast (18 II 2009) dziękuję Opatrzności za zagadkowe odnalezienie się mojego oryginalnego dyplomu doktorskiego, wydanego w dniu 16 I 1987 roku przez Papieski Uniwersytet Gregoriański w Rzymie.

⁶ *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564-1995*, pod red. L. Grzebienia SJ, Wydział Filozoficzny – Wydawnictwo WAM, Kraków 1996, ss. 888.